

УДК 327.341

**ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В КОНТЕКСТІ  
ПІДПИСАННЯ КАСПІЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ**  
**GEOPOLITICAL CHANGES IN THE CONTEXT OF  
THE SIGNING OF THE CASPIAN CONVENTION**

**Клименко О. Ю.,**

доктор історичних наук, доцент, професор  
кафедри соціології та політології, Національний  
технічний університет «Харківський  
політехнічний інститут» (Харків, Україна),  
e-mail: Klimenkoelens@gmail.com, ORCID:  
0000-0002-8560-8642

**Klymenko O. Yu.,**

Doctor of Sociology, Professor at the Department  
of Sociology and Political Science, National Technical  
University «Kharkov Polytechnic Institute» (Kharkov,  
Ukraine), e-mail: Klimenkoelens@gmail.com, ORCID:  
0000-0002-8560-8642

*Води Каспійського моря омивають територію Азербайджану, Ірану, Республіки Казахстан, Російської Федерації та Узбекистану, що визначає винятковість ролі регіону в міжнародній політиці. Величезні природні ресурси газу та нафти, а також біологічні багатства моря визначили зацікавленість в поширенні свого впливу на Каспії США, ЄС і Китаю. Плани просування міжнародної експансії мали певний успіх, поки в серпні 2018 р. не була підписана Каспійська Конвенція. Тому метою статті стало вивчення геополітичних змін в контексті підписання Каспійської Конвенції. Це вдалося досягти завдяки використанню методів: аналізу нормативно-правових документів, синтезу фактів міжнародних протиріч, історичної ретроспективи проблеми експансії в Каспійському регіоні, порівняння статистичних показників економічної доцільності п'ятисторонньої угоди. Проаналізувавши плюси і мінуси ситуації, яка склалася в Каспійському регіоні, автор приходить до висновку, що залишилося ще багато неврегульованих питань, не всі країни-підписанти отримали рівні переваги щодо користування морем, і не всі залишилися задоволеними розділом нафтоносних родовищ.*

**Ключові слова:** трансграничне співробітництво, Каспійське море, Каспійська Конвенція, політичні переваги, економічна стратегія.

*The waters of the Caspian Sea wash the territory of Azerbaijan, Iran, the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation and Uzbekistan, which determines the exclusiveness of the role of this region in international politics. The huge deposits of gas and oil, as well as the biological riches of the sea, determined the interest in spreading its influence in this region of the United States, the European Union and China. Plans for the promotion of international expansion had some success until in August 2018 the Caspian Convention was signed. Therefore, the aim of the article was to study geopolitical changes in the context of the signing of the Caspian Convention. This was achieved through the use of methods: analysis of legal documents, synthesis of facts of international contradictions, historical retrospectives of the problem of expansion in the Caspian region, comparison of statistical indicators of economic feasibility of a five-sided agreement. After analyzing the pros and cons of the situation in the Caspian region, the author concludes that there are still many unresolved issues, not all the signatory countries received equal preferences in using the sea and not all were satisfied with the division of oil-bearing fields.*

**Keywords:** transfrontier co-operation, Caspian Sea, Caspian Convention, political preferences, economic strategy.

Традиційно, акваторія Каспійського моря розглядалась виключно як невичерпне джерело природних ресурсів нафти та газу. Однак, після підписання Каспійської Конвенції регіон на міжнародній арені став грати роль не лише колосального родовища енергетичних ресурсів але й транзитного транспортного вузла, що знаходиться на стику Європи та Азії. До серпня 2018 р. значна частина товаропотоку йшла через підконтрольні Туреччині дві протоки – Босфор та Дарданелли. Однак, вільний безмитний транзит

Каспійським морем актуалізував питання шляхів транспортних перевезень з Азії до Європи та в зворотному напрямку, це, в свою чергу, може стати передумовою до серйозних геополітичних наслідків та радикальних змін зовнішньої політики. Отже країни каспійської акваторії в XXI столітті опинились в центрі міжнародних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність великого зацікавлення з боку науковців щодо економічних та політичних проблем країн Каспійського регіону й відсутності узагальнюючих робіт з комплексного аналізу геополітичних впливів та ризиків. Особливої уваги заслуговує науковий доробок Софії Черніциної, котра піднімає питання політичного впливу США, президенти якої розглядали Каспій виключно в контексті енергетичної безпеки, що навіть було представлено в «Стратегії національної безпеки», розробленої Вашингтоном у 2000 р. саме під час військових операцій на Близькому Сході [9]. Проблему нерівномірного розподілу нафтових та газових потоків в рамках особливостей використання природних ресурсів Каспійського регіону висвітлює Сергій Жильцов [3, с. 64–70]. Дослідник першим звернув увагу на важливість дослідження фактору російсько-іранських стосунків при формуванні геополітичної ситуації навколо Каспію. Він зауважив, що питання врегулювання міжнародного правового статусу моря напряму залежить від вибору стратегії перерозподілу родовищ вуглецевих ресурсів [2, с. 38]. Окремо необхідно виділити результати наукового доробку Рафіка Усманова, котрий проаналізував ризики для національної безпеки країн Каспійського регіону та прийшов до висновку, що неврегульованість міжнародних відносин може стати пусковим механізмом до зміни політичної влади, яка тривалий час залишається в руках одних й тих самих політичних еліт [7]. Зазначена позиція базується на досить серйозних підставах – відверте втручання у внутрішню політику країн Каспійської акваторії Сполучених Штатів Америки. Не останнє місце автор відводить ролі Китаю, яку розкриває, аналізуючи вектори міжнародної політичної співпраці Республіки Казахстан [8, с. 72–74]. Таким чином, історіографія міжнародної політики в Каспійському регіоні має широке коло проблем, котрі ведуть до масштабних геополітичних змін, що потребують серйозного аналізу та ретельного наукового дослідження.

Враховуючи усе вище наведене метою статті стало вивчення геополітичних змін в контексті підписання Каспійської Конвенції.

Каспійське море за весь час свого існування завжди мало стратегічне значення для країн, які виходять до його узбережжя, це дозволило регіону отримати статус-кво в геополітиці. У XX столітті ситуація в акваторії більш-менш стабілізувалася, оскільки Каспій став належати лише двом державам – Ірану та СРСР, які підписали всього дві міжнародні угоди в 1921 і 1940 роках за якими лінія розділу проходила між портами «Астара–Гасан – Кулі» без чіткого поділу акваторії та без

встановлення формального морського кордону. Таким чином, Радянський Союз фактично дозволяв слаборозвиненому Ірану користуватися багатствами Каспію, в обмін на військову присутність на Близькому Сході. Ситуація в регіоні різко загострилася після розпаду Радянського Союзу, оскільки води моря стали омивати територію Азербайджану, Республіки Казахстан, Російської Федерації та Узбекистану, які підписали в грудні 1991 р. Алма-Атинську декларацію, таким чином скасувавши раніше існуючі домовленості, але не визначивши ні кордону розділу, ні умов користування шельфом і морськими ресурсами, що поставило в складні умови Іран, котрий звик до безкоштовних субвенцій СРСР, а тепер був змушений шукати політичний патронат. З цього моменту Каспійський регіон увійшов до сфери інтересів США, оскільки за найскромнішими підрахунками поклади нафти, що знаходяться в шельфі Каспію за своїми обсягами поступаються лише Перській затоці та складають 12 мільярдів тон і 9 трильйонів кубометрів газу. Так віце-президент США (2001–2009 рр.) Річард Чейні офіційно заявив: «не пригадаю випадку, щоб який-небудь район раптово ставав таким само стратегічно важливим, як Каспій» [4, с. 43].

Отже в 90-х роках ХХ століття виникла гостра міжнародна проблема – розподіл енергетичних ресурсів, природних багатств та транспортних шляхів між Азербайджаном, Іраном, Республікою Казахстан, Російською Федерацією та Узбекистаном. Таким чином, з економічно розвиненого стабільного регіону Каспійське море перетворилося в яблуко розбрату між країнами акваторії, а предметом спору стали родовища нафти та природні ресурси. Для розв'язання ситуації, що склалась було розроблено декілька шляхів пошуку політичного компромісу. До 2018 року існувало три принципи вирішення проблеми.

**1. Принцип кондомініуму.** Каспійські держави вільно можуть розпоряджатися тільки територією вздовж узбережжя, а отже, й її ресурсами, як біологічними, так і нафтовими. Акваторія моря, за таких обставин, є зоною загального користування з вільним переміщенням суден та з забороненими нафто- та газо-розвідками й видобутками.

**2. Національний принцип.** Каспійське море має бути розділене між країнами, як по дну, так і по морю. Судноплавство за цих умов може здійснюватися тільки з дотриманням міжнародного права щодо перетину морських кордонів і перевозу через них вантажів, який передбачає митний огляд та сплату податків.

**3. Принцип розділу ресурсів.** Країни Каспію ділять між собою розвідані поклади нафти та газу, пропорційно належній їм площі морського узбережжя, в межах яких отримують сектори для виняткового користування біологічними ресурсами, а судноплавство здійснюється вільно, без обмежень.

Таким чином, були чітко окреслені три основні сфери інтересів – поклади нафти та газу, водна

акваторія та ловля риби (каспійський осетер і чорна ікра є світовим біологічним багатством) й торгіві морські шляхи. Однак, виявилося, що на ресурси Каспійського моря претендують й треті країни – ЄС, Китай та Сполучені Штати Америки, які розглядають регіон не тільки як енергетичний ресурс, а й як сектор серйозного геополітичного тиску на РФ і плацдарм для контролю над Близьким Сходом.

За 25 років американської дипломатії, дотримуючись принципу «розділяй та володарюй», Сполученим Штатам Америки вдалося немало в питаннях розповсюдження політичного впливу на каспійський регіон.

Повністю завоювати прихильність Азербайджану США вдалося шляхом купівлі усієї видобутої країною нафти, що дало можливість для серйозних переговорів про дислокацію військово-морських сил НАТО в акваторії Каспію. Така позиція дозволила б країнам Північно-Атлантичного Альянсу відрізати Росію від Близького Сходу, оскільки офіційний Баку вимагав делімітації моря шляхом «продовження сухопутних кордонів до серединної лінії», а це позбавляло б РФ спільних кордонів з Іраном і Туркменією.

Крім того, США виступили в якості спонсорів «кольорової» революції в Туркменістані, налаштувавши представників місцевих еліт проти президента Сапармурата Ніязова в 2002 р. Спроба зміни влади закінчилася повною катастрофою Народно-демократичного руху на чолі з Борисом Шахмурадвим, що повністю зірвало плани Вашингтону. У цьому зв'язку слід зауважити, що проект Америки з самого початку був приречений, оскільки в каспійському питанні Туркменістан повністю влаштувала позиція Росії, яка ратифікувала положення, щодо збереження найбільшого шельфового родовища газу на Каспії за Ашхабадом.

Тому Білому дому, що б якось закріпитись в стратегічному регіоні, залишалось спробувати стабілізувати відносини з Іраном, щодо якого Вашингтон створював анти-іранську коаліцію, ставлячи на меті шляхетні наміри з запобігання розвитку ядерних програм на Близькому Сході. Розуміючи, що офіційний Тегеран отримує дипломатичну підтримку з боку РФ і Китаю адміністрація Б. Обами в 2014 р. пішла на неймовірні поступки, які до недавнього часу вважалися найбільшим геополітичним проривом США, оголосивши потепління у відносинах і знявши санкції, завдяки чому вдалося змінити ситуацію на глобальному ринку енергоресурсів. За таких умов Іран, розраховуючи на підтримку ВМС США, в черговий раз підняв і загострив питання розділу родовищ нафти та газу на Каспії.

Однак, настільки ретельно розроблену стратегію «повзучого захоплення» геополітичного впливу в каспійському регіоні Сполучених Штатів, одним розчерком пера зруйнував нинішній президент Д. Трамп, який влітку 2018 р. оголосив відновлення санкцій проти Ірану з паралельним їх посиленням та відмовився від політики пошуку

компромісу з офіційним Тегераном. Різка зміна вектору американської політики на Близькому Сході визначила подальшу долю Каспійського моря, оскільки стала передумовою до першої серйозної зустрічі глав п'яти каспійських країн (Азербайджану, Ісламської республіки Іран, Республік. Казахстан, Російської Федерації та Туркменістану), які, нарешті, підписали 12 серпня 2018 р. Каспійську Конвенцію, котра вже отримала статус «найбільшого досягнення російської дипломатії XXI століття».

Після розпаду СРСР в місті Актау 12 серпня 2018 року країни Каспію вперше зібралися та домовилися щодо політики спільного використання акваторії, надр і біологічних багатств моря, а також, вперше за 27 років визначили його юрисдикцію шляхом підписання безстрокової конвенції, основними досягненнями якої стали:

**1. Визначення кордонів.** Конвенція передбачала поділ Каспійського моря за принципом кондомініуму. Кожна з країн отримує територіальні води по лінії сухопутного кордону в глиб моря не більше ніж на відстань 15 морських миль, таким чином, визначається зовнішня межа територіальних вод і залишається загальний водний простір, що дозволяє всім п'яти державам вільно користуватися безмитними транзитними перевезеннями. Питання кордонів вздовж узбережжя країни-сусіди мають право вирішувати самостійно окремими міжнародними двосторонніми угодами.

**2. Військова недоторканність моря.** Країни Каспію визнали суверенітет одна одної в уже існуючих кордонах та визнали недоступність акваторії моря для збройних сил інших держав або військових блоків. Крім того, основним принципом міжнародної політики в регіоні оголошено дотримання стабільного балансу військової присутності та «ненадання будь-якою Стороною своєї території іншим держав для здійснення агресії й військових дій проти будь-якої з країн підписантів» [6]. Таким чином, усі геополітичні плани США на Каспійський регіон було зруйновано. Крім того, присутність військових кораблів і підводних човнів країн-підписантів в прибережній зоні сусідів можлива тільки за умови підписання двосторонніх військово-морських угод та попередження сусідів щодо таких намірів.

**3. Вільна торгівля.** Акваторія Каспію повністю доступна для пересування без обмежень суднам, котрі плавають під прапорами країн підписантів, що перетворює басейн моря в регіон-транзитер з безмитним перевезенням вантажів, завдяки чому будуть посилюватися торговельні зв'язки, відбуватиметься розвиток існуючих портів і будівництво нових, збільшуватиметься кількість робочих місць, а от же й економіка отримає додаткові асигнування. Крім того, такі домовленості дозволять не тільки прискорити перевезення вантажів з Азії до Європи і назад, але й значно здешевить їх, оскільки морський транзит через турецькі протоки Боспор і Дарданелли є платним, а от же це створить здорову конкуренцію дасть

поштовх до розвитку вже існуючих і будівництва нових портів та збільшення вантажного флоту країн Каспію.

**4. Видобуток нафти.** За країнами-підписантами Конвенції зберігається право володіння вже існуючими нафтовидобувними свердловинами і дозволяється розвідка та розробка нових, виключно в межах власних територіальних вод. Шельф, який знаходиться під загальним водним простором недоторканий і може бути досліджений лише з дозволу всіх каспійських країн. Таким чином, угода обмежує нафто та газо розвідку і нафтовидобуток в межах загальної морської акваторії.

**5. Турбота про екологію.** Зона рибної ловлі для кожної з країн-підписантів становить 10 морських миль в глиб уздовж лінії узбережжя, загальна акваторія залишається для всіх без винятку недоторканою екологічною зоною. На вилов цінних порід риб вводиться квота, обсяг якої можна продати виключно країні члену Каспійської Конвенції. Всі без винятку держави зобов'язуються зберігати екосистему моря.

Плюси і мінуси Каспійської Конвенції для країн учасниць.

**Туркменістан,** нарешті, зможе здійснити заповітну мрію й побудувати Транскаспійський газопровід на морському шельфу та качати газ через Азербайджан, Туреччину і Чорне море до ЄС. Така щедрість з боку РФ, яка раніше перешкоджала здійсненню даного проекту, стала можливою завдяки підписанню домовленостей щодо будівництва «Північного потоку».

**Республіка Казахстан** залишається найбільшою з країн-підписантів державою-добувачем нафти, продавати яку зможе тільки через РФ, а отже і ціна на неї буде нижчою за ринкову, хоча, ніхто не буде заважати розвитку нафтопереробної та хімічної промисловості в нутрі країни. Однак, це передбачає залучення серйозних інвестицій, які зможуть дати тільки Росія та Китай. Тому на даний момент перспективним залишається план споруди нафтопроводу по дну Каспію через Азербайджан і Туреччину.

**Іран,** отримує найсуттєвіші преференції від договору, оскільки частина його берегової лінії складає лише 14%, крім того має невирішений з 2011 р. конфлікт з Азербайджаном щодо нафтоносного родовища Сардар Джангала, яке розробляє всупереч протестам офіційного Баку. Однак, Іран залишається єдиною країною Каспійського регіону яка може не дотримуватись мораторію на продаж осетрів і чорної ікри «Almas», кілограм якої коштує 30 тис. доларів. Дане право за країною зберігається на невизначений термін. Крім того, країни-підписанти Конвенції не підтримують політику санкцій США, щодо Ірану, а отже, зазначені домовленості дають офіційному Тегерану шанс на економічну співпрацю та розвиток.

**Азербайджан,** підписавши договір, втратив родовище Сардар Джангала, отримав можливість брати валюту за транзит Казахської нафти і Туркменського газу, проте заради цього був змушений пожертвувати договорами про

співпрацю з третіми країнами серед яких ключовим партнером були США.

**Російська Федерація**, здавалося б, безпосередньо програє від споруди Туркменського газопроводу та Казахського нафтопроводу по дну Каспійського моря, однак, не все так просто, оскільки Москва, спільно з Тегераном може заблокувати обидва ці проекти, засумнівавшись в їх екологічності та нешкідливості для морської акваторії, то обидва проекти можуть бути в будь-який час зупинені. Паралельно Росія може безперешкодно нарощувати військовий потенціал в зазначеному регіоні та постійно знаходитись в акваторії вод спільного користування, тим самим, при необхідності, здійснювати військову підтримку будь-якої країні-підписанта, що повністю виключає присутність військового контингенту третіх країн. Геополітично РФ отримала ключ до Близького Сходу і повний контроль над Каспієм.

Таким чином, Каспійська Конвенція вирішує ряд найгостріших міжнародних питань, які залишалися нерегульованими з моменту розпаду СРСР, однак не всі країни, що її підписали, отримують рівний обсяг преференцій, а деяким з них доведеться піти на серйозні поступки на користь сусідів.

#### Список використаних джерел

1. Абуллаев, ИИ., 2015. 'Проблемы безопасности в Каспийском регионе в контексте изменения геополитической ситуации', *Проблемы постсоветского пространства*, №4, с.84–87.
2. Жильцов, СС., 2014. 'Каспийский регион на перекрестке геополитических стратегий', *Центральная Азия и Кавказ*, №1, Т.17, с.37–50.
3. Жильцов, СС., 2015. 'Каспийский регион: новые энергетические потоки и новые вызовы', *Каспийский регион: политика, экономика, культура*, №3(44), с.64–71.
4. Зинченко, ДМ., 2016. 'Столкновение геополитических интересов США и КНР в Каспийском регионе', *Актуальные проблемы современных международных отношений*, №7, с.42–46.
5. 'Каспийская конвенция: это такой новый вектор экспансии Кремля?', *Информационный портал «Укринформ»*, 13 августа 2018 г. [online] Доступно: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2516986-kaspijskaa-konvencia-eto-takoj-novyy-vektor-ekspansii-kremla.html>
6. 'Конвенция о правовом статусе Каспийского моря', 10 октября 2018 г. [online] Доступно: <http://www.kremlin.ru/supplement/5328>
7. Усманов РХ. 2015. 'Геополитические процессы Каспийского региона в контексте национальной безопасности', *Государственное и муниципальное управление*, №3. [online] Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-protsessy-kaspiyskogo-regiona-v-kontekste-natsionalnoy-bezopasnosti>
8. Усманов РХ., Джавад ЗД., 2015. 'Новый вектор исследования современных геополитических процессов в Каспийском регионе в аспекте национальной безопасности государств', *Каспийский регион: политика, экономика, культура*, №3 (44), с.71–77.
9. Черницына, СЮ., 2017. 'Геополитические особенности Каспийского региона', *Азимут научных исследований: экономика и управление*, Т.6, №3 (20). [online] Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-osobennosti-kaspiyskogo-regiona-1>

#### References

1. Abullaev, II., 2015. 'Problemy bezopasnosti v Kaspijskom regione v kontekste izmenenija geopoliticheskoj situacii (Security issues in the Caspian region in the context of changing geopolitical situation)', *Problemy postsovetskogo prostranstva*, №4, s.84–87.

2. Zhil'cov, SS., 2014. 'Kaspijskij region na perekrestke geopoliticheskikh strategij (The Caspian region at the crossroads of geopolitical strategies)', *Central'naja Azija i Kavkaz*, №1, T.17, s.37–50.

3. Zhil'cov, SS., 2015. 'Kaspijskij region: novye jenergeticheskie potoki i novye vyzovy (Caspian region: new energy flows and new challenges)', *Kaspijskij region: politika, jekonomika, kul'tura*, №3(44), s.64–71.

4. Zinchenko, DM., 2016. 'Stolknovenie geopoliticheskikh interesov SShA i KNR v Kaspijskom regione (The clash of geopolitical interests of the United States and China in the Caspian region)', *Aktual'nye problemy sovremennyh mezhdunarodnyh otnoshenij*, №7, s.42–46.

5. 'Kaspijskaja konvencija: jeto takoj novyj vektor jekspansii Kremlja? (Caspian convention: is it such a new vector of expansion of the Kremlin?)', *Informacionnyj portal «Ukrinform»*, 13 avgusta 2018 g. [online] Dostupno: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2516986-kaspijskaa-konvencia-eto-takoj-novyy-vektor-ekspansii-kremla.html>

6. 'Konvencija o pravovom statuse Kaspijskogo morja (Convention on the legal status of the Caspian Sea)', 10 oktjabrja 2018 g. [online] Dostupno: <http://www.kremlin.ru/supplement/5328>

7. Usmanov RH. 2015. 'Geopoliticheskie processy Kaspijskogo regiona v kontekste nacional'noj bezopasnosti (The geopolitical processes of the Caspian region in the context of national security)', *Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie*, №3. [online] Dostupno: <https://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-protsessy-kaspiyskogo-regiona-v-kontekste-natsionalnoy-bezopasnosti>

8. Usmanov RH., Dzhavad ZD., 2015. 'Novyj vektor issledovanija sovremennyh geopoliticheskikh processov v Kaspijskom regione v aspekte nacional'noj bezopasnosti gosudarstv (A new vector of research of modern geopolitical processes in the Caspian region in the aspect of the national security of states)', *Kaspijskij region: politika, jekonomika, kul'tura*, №3 (44), s.71–77.

9. Chernicyna, SJu., 2017. 'Geopoliticheskie osobennosti Kaspijskogo regiona (Geopolitical features of the Caspian region)', *Azimut nauchnyh issledovanij: jekonomika i upravlenie*, Т.6, №3 (20). [online] Dostupno: <https://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-osobennosti-kaspiyskogo-regiona-1>

\* \* \*